

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

PESTI JÁNOS: **Alsómocsoládi tájszótár.** Alsómocsolád,
Alsómocsolád Község Önkormányzata, 2008. (432 lap)

A kötet bevezetésében a község vázlatos történetéről ezt olvashatjuk: „Alsómocsolád község Baranya megyében, a Mecsek hegység előterében, a Zselic és a Völgység között fekszik. Kelet felől dombok és részben erdőségek, nyugatról halastavak határolják. A Hegyhát nevű történeti-néprajzi tájegységünk jelentős múltú települése légvonalban mintegy 25 km-re esik a megyeszékhelytől, Pécs-től és 15 km-re Dombóvártól.” (15). Megtudhatjuk azt is, hogy az Árpád-kori település lakossága a török hódoltság alatt kicserélődött: átmenetileg szerbek is lakták, majd az ismételt elnéptelenedés után a 18. századtól ismét magyarok lakják, akikhez a század végén német telepesek csatlakoztak. Arányuk sokáig a lakosság egynegyede, egyharmada körül volt, közülük 1948-ban 100 főt kitelepítettek. Nyelvi nyomuk a tájszókincsben ma is megtalálható. A főleg hagyományos paraszti foglalkozású lakosság lélekszáma 2006-ban 373 fő volt (az 1973-as helységnévtár még 606-ot jelez). Óvodája, iskolája nincs. Ennek ellenére a faluban be van vezetve a gáz, működik a kábeltévérendszer, kész a csatornázás, faház, teleház, idősek otthonát építettek, felújították a község főterét, baráti társaság keretében kutatják a település múltját, nyelvét, művelődéstörténetét: lassan tucatnyira nő a megjelentetett kötetek száma. Ezeket olvasva az ember csak ámul és bámul: hogy lehet ez ma, amikor mindenki a vidék halálán kesereg? Mégis lehetséges, hogy rajtunk múlik? Hogy nem sokaság, hanem lélek? Hogy ha van összefogás, összefogó (a kötethez az előszót Dicső László polgármester írta), ha vannak lelkes lokálpatrióták, akik között bizonyára az élen jár Pesti János, nagy dolgok szülehetnek? Igen, a bizonyíték a kezünkben van.

Az *Alsómocsolád* helységnév országszerte ismert: olyanok is akadnak, akik csak valami humoros hangzású, képzeletbeli településnévnek gondolják. NAGY FERENC a helységnevek humoráról szólva azt írja, hogy a falu nevét furcsa hangzása miatt érzik humorosnak (1971: 197). PESTI JÁNOS részletes tanulmányt szentel a név eredetének (1970): kimutatja, hogy végső soron a szláv *mocsilo* ’mocsár, pocsolya’ kifejezés a név alapja, amelyhez a régi feljegyzések tanúsága

szerint különböző helynévalkotó képzők járultak (*Mocsoláj, Mocsolág, Mocsolák, Mocsolád*) stb. Bizonyára a népnyelvi *mocsolya* szó hangulata ('bűzös kenderáztató hely, holt víz' jelentésben ma is országszerte ismert, bár köznyelvi értelmező szótáraink már nem veszik számba) okozza, hogy a falu és a környék lakossága nem szívesen használja a helynév erre utaló változatait. PESTI JÁNOS erről így ír: „Úgy véljük, a név ma is élő konkrét jelentéstartalma ('mocsár, pocsolya') miatt kezdték szégyellni az idevaló lakosok mocsoládi voltukat, s ezért is szorulhatott vissza a falu nevének népnyelvi ejtészváltozata” (1970: 223). A helységnév eredeztetését éppen PESTI tanulmánya nyomán KISS LAJOS is elfogadja (FNESz.).

Mindezt nemcsak azért teszem szóvá, mert a szerző a bevezetésben olvasható vázlatos falutörténetben erre a kérdésre nem tér ki, hanem mert az egyik szótári szócikkben ehhez képest egy teljesen új falunév-eredeztetést vet fel. Ugyanis az *ág* címszó alatt ezt olvashatjuk: „valószínű, hogy a *Mocsolád* helységnévben az eddig képzőnek vélt -g morféma helyén korábban az *ág* 'vízfolyás' köznévv állott. A falu neve így alakulhatott: *Mocsila* 'mocsár, pocsolyás hely' + *ág* 'vízfolyás' > *Mocsilág* > *Mocsilág* > *Mocsolág* > *Mocsolád*. A névben szereplő *ág* az egykori falu alatt elfolyó természetes vízfolyás, amelynek ma *Bikal-árok* vagy *Kanális* a neve”.

Alsómocsolád tájnyelvi szókincsének összegyűjtésére és feldolgozására keresve sem találhatnánk PESTI JÁNOSnál alkalmasabb tudóst. Személyében együtt van minden feltétel, amelyet a sikeres tájszótáríró elődökről CSÚRY BÁLINT óta (1935–1936) megfigyelhetünk. PESTI JÁNOS Alsómocsolád szülötte, a falu nyelvét anyanyelvjárásaként sajátította el és használja. A vidék tájnyelvét, helynévkincsét középiskolás kora óta kutatja. Nem kívülről jött gyűjtő: legjobb adatközlői a családból, a rokonságból kerültek ki: céljait, szándékát ismerték, támogatták. Az egész falu személyes ismerőse: a megfigyelői paradoxon fel sem vetődik. Tanárként, egyetemi oktatóként, tudományos kutatóként évtizedeken át folyamatosan hazajárt, gyűjtött, jegyzetelt: népnyelvi, névtani, néprajzi, művelődéstörténeti tanulmányok, kötetek sorát tette le a tudomány és szülőfaluja, megyéje asztalára (az általa szerkesztett Baranya megyei helynévgyűjtemény két kötete egyenként meghaladja az ezer oldalt). Nagy szerencse, hogy a téma és kutató ilyen ritka találkozását a helyi és országos körülmények is segítettek sikerre vinni: amikor kellett, megvolt a tudományos és anyagi támogatás, ahogyan erről a tájszótár előszavából, KISS JENŐ ajánló soraiból értesülhetünk (6–7).

A nyelvjárási szókészlet vizsgálatára vonatkozó tudnivalókat legátfogóbban a KISS JENŐ szerkesztette Magyar dialektológia című egyetemi tankönyv egyik fejezeteként HEGEDŰS ATTILA fejtette ki (2001). PESTI JÁNOS itteni tájszótára HEGEDŰS tipizálása szerint „helyi tájszótár”, mert egy településnek a köznyelvben nem használatos szavait dolgozza fel. Ezt látszik megerősíteni a kötet címe is. Némileg ellentmond ennek a szerző bevezetése: „az Alsómocsoládi tájszótár

egyúttal a Hegyhát északnyugati részének is szógyűjteménye, ugyanis a benne található szavak nagy részét ismerik Bános, Orfű vidékén ugyanúgy, mint Sásd, Vázsnok, Felsőegerszeg és Baranyajenő térségében” (9). Ezen az alapon a munka minősítése tágabb értelmű „regionális tájszótár” is lehetne. Hasonló problémával már CSÜRY BÁLINT Szamosháti szótáránál is találkoztunk: tudvalevő, hogy az ő adattára csaknem kizárólag szülőfalujának, Egrinek a szókincsét leltározza, címét mégis a régió, a Szamoshát nevéből kölcsönzi. A probléma nyilvánvalóan csak mesterséges: minden település szókészlete nagy átfedésben van a szomszéd településekével, illetőleg a másik oldalról nézve: aligha van olyan szótár, amely egy adott település minden (táj)szavát tartalmazná, még ha szerzőjének szándéka arra irányult is.

A gyűjtés történetéről és módszeréről részletes leírást kapunk a szerző bevezetéséből. A céltudatos gyűjtés 1963-ban kezdődött családi, majd egyre tágabb körben, előbb az érdekes, „régies” kifejezések feljegyzésével, részben passzív, részben aktív, indirekt módszerrel. A falusi életvitel másfél tucatnyi tárgykörét külön is figyelemmel kísérte, felderítve a hozzájuk kapcsolódó mai és régi, tárgyi és szellemi néprajzi hátteret is. A hiteles hangzást és példamondatokat magnetofon-felvételek is segítik. Természetesen számon tartja a községre vonatkozó korábbi szakirodalmi adatokat, például Kulcsár József 19. század végi műveit is. Egyedi mozzanat, hogy a szerző kérésére anyai nagyanyja kéziratos önéletrajzot készített, számos helyi kifejezéssel: ezek is bekerültek a szótárba.

Az évtizedek szorgalmas munkájával összegyűjtött értékes nyelvi, néprajzi, művelődéstörténeti anyag szótárba rendezése nem egyszerű feladat. Mintául az Új magyar tájszótár szolgálhat: ennek szerkesztői rendelkeztek a legszélesebb területi és tartalmi rálátással. Igaz, némely gyakorlati megoldását már kezdettől érte kifogás (vö. SEBESTYÉN 1980). Az azóta megjelent tájszótárok anyagelrendezései meglehetősen változatosak, ami megnehezíti az összehasonlítást. Ezért is volt nagyon időszerű és hasznos KISS JENŐ kitűnő tanulmánya a nyelvjárási lexicográfiáról, illetőleg a tájszótárírás elméleti és gyakorlati kérdéseiről (1995, 2002). Ez utóbbi helyen pontokba is foglalja, hogy egy tájszótárbeli szócikknek mit kell és lehet tartalmaznia, illetőleg hogyan kell anyagát elrendeznie, hogy az az érdeklődő olvasónak és a nyelvésznek vagy más szaktudomány művelőjének egyaránt hasznára lehessen. Az aktív nyelvjáráskutatók, köztük PESTI JÁNOS megkérdésével készült összeállítás tanácsainak követése garantálja az igényes lexicográfia elveinek érvényesülését az ilyen jellegű szótárokból.

Érthető, hogy PESTI JÁNOSnak ez a tájszótára teljes mértékben megfelel az említett követelményeknek. Szerkesztői gyakorlatának néhány pontjához szólva az alábbiakban a megoldás elméleti vonatkozásaira is reflektálunk, amelyet az adott kérdésben követ.

Ilyen elvi és gyakorlati kérdés például a nyelvjárás hangzásának tükröztetése a tájszótárban. Természetes, hogy a fonetikai hűség csak viszonylagos lehet:

nemcsak az olvasók „kímélése” céljából, hanem a nyomdatechnika lehetőségeinek okán is. Az viszont a szerzőn múlik, hogy a nyelvjárásra jellemző sajátságok közül mit jelöl a hangzásból, hogy a beszéd helyi ízei folyamatosan az olvasók szemébe, fülébe idéződjenek. Ilyen szempontból igen helyes eljárás, hogy a szerző külön fejezetként tömör összegezést ad a falu nyelvjárásáról (12–13). Jelzi eközben, hogy a nyelvjárási adatokban nem jelöli az *á* hang zártabb hangzását, mivel ez a szójelentéseket nem befolyásolja, jelöli viszont az *ö* hang illabiálisabb ejtésmódját a betű alá tett ponttal, mivel ez a korábbi, erősebb *ö*-zésből az illabiális zárt *e*-zésbe való nyelvhasználatbeli, ma zajló átmenetet érzékelteti. Nehezebb egyetérteni a szerzőnek azzal a hangjelölési eljárásával, hogy a hátrább képzett, palatoveláris *n* hang betűjelét (*ŋ*) nemcsak a szokásos helyeken, *k* és *g* előtt alkalmazza, pl. *Kisasszonykor*, hanem a depalatalizáció jelölésére: *kislányt* vagy csak a magánhangzó nazoorális jellegének érzékeltetésére is: *asszony*, *asszonyép* stb. Lehet, hogy ezt a megfelelő jelek hiánya magyarázza. Ízlés dolga, de nekem nemigen tetszik az sem, hogy a határozott névelő mássalhangzóját a fonetikus átírásban átvonja az utána következő magánhangzós kezdetű szó elejére: *A zajtőfőfára... a zagárca... a zakadál... a zélettömbe* (29) stb. Ezek hiába tükrözik jobban a kiejtést, zavarnak a következő szó felismerésében. Arra, hogy az alkalmi átvonódás egyes nyelvjárásokban „törvényesülhet” is, elég a *zacska* *acskó*, *zászló* *ászló* példáira emlékeztetni. Ebbe a kérdéskörbe vág a szépirodalmi Zenga zének kötet cím, illetőleg a politikai szlengben szokásos „a zemberek” kifejezés használata is. A népnyelvi átírásról még egy mondatot: azzal természetesen teljesen egyetértek, hogy a tájnyelvi adatok dölt betűs szedésűek. Bár az új fonetikai divat csak az álló betűs transliterációt ismeri (vö. KASSAI 1998: 38–40), az évszázados kurzív hagyománnyal hiba lett volna szakítani. A dölt betűs formát ajánlja KISS JENŐ is (2002: 409).

A szócikkek szerkesztésében megjelenő újításokról, amelyek jelentős része nemcsak az Új magyar tájszótár köteteiben, hanem az azóta megjelent tájnyelvi szótárakban sem szerepel, külön is szólnunk kell. Ilyen először is a tájszó típusának a címszó után való jelzése rövidítés formájában: Vt: valódi, tulajdonképpeni tájszó, Vn: valódi, névbeli tájszó stb. E fogalmak magyarázatát megadja a bevezetés (13–14), de a rövidítések feloldása kimaradt a megfelelő listáról (18–19). Szerencsére a jelzések és feloldásuk megtalálhatók a KISS JENŐ fentebb említett iránymutatásában is (2002: 408–409). E jelölések főleg a szakemberek számára hasznosak, az „amatőr” tájszótárolvasó nemigen tud velük mit kezdeni.

Talán legértékesebb információ egy-egy tájszó kapcsán a használati kör jelölése, a szociális érvényesség jelzése, az előfordulás gyakoriságára való utalás. Sok korábbi tájszótárunk megelégedett a régi vagy az új (archaizmus, neologizmus) jelzésével. A modern szociolingvisztika az ilyen minősítésekhez nagyszámú adatközlő megkérdezése alapján statisztikai pontosságot kívánna meg. Világos,

hogyan egy ilyen tájszótár csak a helyszíni benyomások, alkalmi rákérdezések alapján tud jelzéseket adni, de ez is több, mint amit eddig kaptunk. Ötletes és helytakarékos az elévülési fokozatok jelölése: a kihaltságot jelölő kereszt régóta ismerős, új viszont a lefelé mutató nyíl egyedül vagy megkettőzve, a visszaszorulás fokozata szerint, illetőleg ennek felfelé irányuló változata a neologizmus jelölésére.

A szerző hozzáértését és precizitását mutatja a jelentések tagolása, árnyalása, pontos megfogalmazása: látszik, hogy PESTI JÁNOS teljes birtokában van a nyelvjárás és a vele kapcsolatos tárgyi és tudati valóság ismeretének. Tetszik az is, ahogyan sorszámozva bemutatja a tájszó jelentéseit, majd ugyanúgy sorszámozva közli az egyes jelentéseket illusztráló példamondatokat: így könnyű őket összekapcsolni. Ez az eljárás az eljárásmód a történeti-etimológiai szótárban eddig is hasznosnak bizonyult. A példamondatokról zajló vita kapcsán azt jegyzem meg — jórészt egyezve KISS JENŐ véleményével (1984–1985) —, hogy ha művi jellegű, vagy nem árnyalja a jelentést, akár el is hagyható. Viszont ha helyszüke nincs, még a fölöslegesnek látszó példamondat is segít a helyi nyelvi miliő tükröztetésében. Egyébként jól szolgálja a szócikkek tagolását az egyes részeknek függőleges vonallal, virgulával való tagolása is.

Egy megjegyzésem lenne a szófaji minősítések, illetőleg stílusminősítések jelzéséhez. Ezekre nézve KISS JENŐ ezt írja: „Javaslom az ÉKsz. bevált helytakarékos gyakorlatának a követését: nem kell jelentésjel, s nem kell pont a rövidítések után” (2002: 409). Nem teljesen értek egyet e felfogással a stílusminősítések esetében. A *finom* = *finomkodó*, *gúny* = *gúnyos*, *kedv* = *kedveskedő*, *rossz* = *rosszalló*, *szép* = *szépítő* stb. esetében a betűtípus azonossága miatt nem tudatosul az olvasóban, hogy rövidítéssel áll szemben, nem alapjelentésében kell vennie a szót. Két megoldás is lehetne: a szóként is értelmezhető rövidítés végére pontot tenni: *finom.*, illetőleg zárójellel elkülöníteni az ilyen eseteket: (*finom*). A helyesírási szabályzat ide vonatkozó pontja (278) rugalmasan kezeli a kérdést, egyik megoldás sem hibáztatható. Jellemző, hogy másik kiváló tájszótárunk mind a szófaji, mind a stílusminősítések rövidítését ponttal zárja (SZABÓ 2000: 12). Megjegyzem egyébként, hogy az imént KISS JENŐTŐL idézett stílusminősítések közt akad egy kakukktójás: *tréf.* = *tréfásan* (2002: 409), de lehet, hogy ez csak nyomdahiba: PESTI tájszótárában ez a rövidítés is pont nélkül szerepel (18).

A szótár címszókészletének gazdagsága nemcsak a szerző „élethossziglani” gyűjtőmunkáját tükrözi. Mint közli, felhasználta a jeles elődök munkáit, például KULCSÁR JÓZSEF 1896-os hegyháti tanulmánykötetét, BANÓ ISTVÁN, ZENTAI JÁNOS és mások huszadik századi szövegeit (11). A szótár megformálásában KISS JENŐ tanácsait követte, a jelentésdefiníciókban mások mellett SZABÓ JÓZSEF (2000), VÁRKONYI IMRE (1988) szótára adott mintát (12). Nem mulasztotta el adatainak szembesítését a többi dunántúli regionális szótárral, ami nagyban növeli adattára értékét. Esetenként él a több szavas címszó formájával: *naponsült málé* (az ÚMTSz. a *naponsült* címszó alatt említi az adatot). A címszók töm-

bősítésének eszközét ritkán használja: ez inkább a tömörítésre kényszerülő köznyelvi értelmező szótárok adatkezelési módja, tájszótárok adatait nem célszerű összetolni. A szócikkek végén félkövér szedésű Szerk. rövidítés után utal a címszó összetételekben szereplő származékaira. Olykor a származékok jelentését itt adja meg, ha utótagról van szó. A szócikkek végén még egy fontos információt találunk: a fogalomkörileg összetartozó szavakat (homonimákat, szinonimákat, paronimákat) is felsorolja kiskapitális betűtípussal elkülönítve. Ez valóban csak néhány újabb értelmező szótárunkban figyelhető meg. Igaz, a hagyományhoz szokott olvasót meghökkenti, hogy a betűtípus itt nem a szerzői nevekre való hivatkozás eszköze, így kettős funkciót hordoz, de valóban nehéz lenne más módot találni a megkülönböztetéshez.

Minden elismerést megérdemel a szócikkekbe beépített „háttérismeretek” mennyisége és sokszínűsége: szinte burjánzanak a szerző egész életművéből, illetőleg a szakirodalomból idézett néprajzi, tárgy- és művelődéstörténeti adatok, leírások, nyelvhasználati megjegyzések. Sok szócikk szinte tanulmányzámba megy: például a kenderrel kapcsolatos féltucat ilyen kezdetű szócikk, meg a kétszer annyi kapcsolt címszóra utalás szinte az egész ide vonatkozó népi kismesterség enciklopédiáját felvázolja. A köhögéssel kapcsolatos jelenségkört is szépen ábrázolja a *kehe, kehel, kehelés, kehes, kehicel* szócikksorozat. Látható élvezettel taglalja a szerző a népi ismereteket a *babona, boszorkány, búcsújárás, Luca napja, lucaszék* szócikkeiben. Vérbeli filológus voltára jellemző, hogy igen gyakran utal a tudományos szakirodalomra, névvel, pontos forrásjelzéssel (kár, hogy a bevezetés végén található irodalomjegyzékben nem mindig találjuk meg a hivatkozás feloldását).

Összegezve elmondhatjuk, hogy PESTI JÁNOS Alsómocsoládi tájszótára a műfaj hagyományos értékeit továbbfejlesztve, modernizálva új típust teremtett ezen a téren. A KISS JENŐ kezdeményezte modern lexikográfia alkalmazásával precedensül szolgáló tájszótárt alkotott: a hasonló feladatra vállalkozó jövődő szerzők (bárcsak lennének!) kitűnő mintát kaptak itt a követendő megoldásokra. Alsómocsolád neve mostantól kezdve sokunk számára már erről is emlékezetes lesz. Ez a kötet is arra ösztönöz, amit beköszöntőjében a táj jeles szülötte, a költő, író, könyvtártudós Bertók László mond: „ne szégyelljük, hanem büszkén őrizzük a gyermekkori nyelv kedves és sajátos ízeit, a szó szoros értelmében vett édesanyai nyelvünket” (8).

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Irodalom

- CSÜRY BÁLINT (1935–1936): *Szamosháti szótár*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- FNESZ. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, javított és bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HEGEDŰS ATTILA (2001): A nyelvjárási szóképzés vizsgálata. In: KISS JENŐ szerk.: *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 375–408.
- KASSAI ILONA (1998): *Fonetika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KISS JENŐ (1984–1985): Észrevételek tájszóközlések példamondatairól. *Magyar Nyelvjárások* 26–27: 141–148.
- KISS JENŐ (1995): Észrevételek a hazai regionális lexikográfiáról. *Magyar Nyelv* 91: 170–178.
- KISS JENŐ (2002): Tájszótárírás és tájszótárak. *Magyar Nyelvőr* 126: 391–416.
- NAGY FERENC (1971): A helységnevek humora. *Magyar Nyelv* 67: 195–203.
- PESTI JÁNOS (1970): Adalékok a *Mocsolád* földrajzi név eredetéhez. *Magyar Nyelvőr* 94: 219–225.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1980): Új Magyar Tájszótár. *Magyar Nyelvjárások* 23: 165–169.
- SZABÓ JÓZSEF (2000): *Koppány menti tájszótár*. Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk. (1979–): *Új magyar tájszótár*. 1–. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VÁRKONYI IMRE (1988): *Büssüi tájszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZABÓ JÓZSEF: A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2008. (201 lap)

1. A török hódoltság kora igen jelentős hatást gyakorolt a magyar népességre: az életformára, a kultúrára vagy akár a közigazgatás bizonyos területeire. Ezekről napjainkban egyrészt történeti forrásokból tájékozódhatunk (LÁSZLÓFALVI VELICS–KAMMERER 1886, 1890; GYÖRFFY 1956: 14–51 stb.), másrészt bizonyos elemek — például a népi színjátékok törökmaszkos alakoskodója — a legutóbbi időkig a népszokások, így a kultúra szerves részét képezik (UJVÁRY 1972: 419–436). Itt bemutatott kötetében SZABÓ JÓZSEF a török hódoltság nyomait a kultúra egy sajátos szegmensének, a földrajzi neveknek az oldaláról vizsgálta meg két szempontból: egyfelől néprajzi tekintetben a helynevekhez fűződő történetek, mondák egybegyűjtésével, másfelől nyelvészeti nézőpontból az oszmán-török eredetű helynevek összeállítása és elemzése révén (17–18). A helynevek vizsgálatának e kettős irányultsága tükröződik a kötet címében s szerkezetében egyaránt.

2. A könyv forrását a különféle modern kori névanyagot tartalmazó megyei, járási stb. gyűjtemények jelentették, amelyek közül két munka közzétételében maga SZABÓ JÓZSEF is közreműködött (SMFN., TMFN.). Minthogy a szerző az 1960-as évek végétől aktív résztvevője volt a helynévgyűjtő munkáknak, a helyi gyűjtéseknek, lényegében a legközvetlenebb forrásból tapasztalhatta meg, hogy a névhasználó közösség milyen sokszínű mondaanyagot kapcsol a földrajzi nevekhez.

A közlésmód alapjául — kisebb módosításokkal ugyan — a néprajztudományban kialakított mondatípusok szolgáltak, vagyis azok tartalom és témakör szerint rendeződnek típusokba: 1. Harc a törökkel, 2. Kincsmondák (A kincses-kőkecske), 3. Harangmondák, 4. Törökökkel kapcsolatos építmények és emlékek megőrződése. Ez utóbbin belül elkülönítve találjuk meg az alábbiakat: a) alagút, ház, híd, lyuk, pince, vaskapu (47–52), b) földhányás, mesterséges domb vagy halom, temető (53–58), c) forrás, fürdő, kút (58–60), d) mecset, templom (60–63), e) őrhely, őrtorony, sánc, vár (63–69). Az egyes kategóriákon belül a helynevek a magyarországi megyék szerint elrendezve betűrendben követik egymást, majd ezek után állnak a határontúli területek gyűjteményeinek a nevei ugyancsak betűrendben.

2.1. Ha a helynevekhez fűzött mondákat, történeteket közelebről szemügyre vesszük, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy egy-egy helynévhez olykor két (vagy akár több) monda is köthető, s ezek közül csupán az egyik kapcsolódik a török időkhöz (vagyis az egy-egy névhez tartozó mondák valójában abban térnek el egymástól, hogy az adatközlők különböző történeti időkeretbe helyezték azokat), ahogyan azt például a tolnai Kakasd határában álló *Várhégy* (39–40), a Veszprém megyei Szentbékálánál *Palota* (40), a heves megyei Egerbakta határában *Török-réji-lápá* (54) vagy a Gamás határában említett *Vérgamás* név kapcsán láthatjuk (31). SZABÓ JÓZSEF az ilyesfajta helynevekkel kapcsolatban úgy járt el — a kötet alapvető céljainak megfelelően —, hogy a helynévhez fűződő mondák közül a török időkre vonatkozó tartalma alapján kategorizálta a megfelelő mondatípusba a nevet.

2.2. A törökkel kapcsolatos harcokról (és az ide tartozó helynevekről, mondákról) a következőképpen nyilatkozik a szerző: „A hódoltság idején a magyar csapatok — különösen a várak környékén — gyakran keveredtek harcba a portyázó törökökkel. Ezek a kisebb-nagyobb helyi csatározások nyomot hagyhattak a szóban forgó eseménnyel, történéssel kapcsolatos földrajzi nevekben.” (26). Ez a megállapítás azt sugallja, hogy az ilyesfajta események a helynevek struktúrájában valamilyen módon tükröződnek. Ugyanez a feltevés merül fel a helynevekhez fűződő történeti mondákat tartalmazó fejezet címadásában is („A török mondatkör típusai a helynevekben”) vagy a „Törökökkel kapcsolatos építmények és emlékek megőrződésé”-vel összefüggésbe hozható mondák kapcsán is, ahol

SZABÓ JÓZSEF a különféle alcsoportokat aszerint különítette el, hogy „ezekben a helynevekben milyen konkrét (egykori vagy valamilyen formában megmaradt) objektumok alkotják az elnevezés alapját” (47). Ám — ahogyan azt fentebb láthattuk — a helynevek csoportosítását alapvetően a hozzájuk fűzött népi közlések tartalma, témaköre határozza meg (23). A monda tematikája alapján sorolódott be például a kincsmondák közé a Baranya megyei Szigetvár határában lévő *Török-temető* [~ *Török-temető-dűlő*] helynév is (41), s nem a földrajzi köznévi alaptag szemantikai szerkezete volt a döntő tényező ebben a kérdésben, hiszen ez esetben a „Földhányás, mesterséges domb vagy halom, temető” mondatípusba tartozna (s ott nem szerepel). Olykor azonban arra gyanakodhatunk, hogy a helynév alaptagjának szemantikai struktúrája alapján történt meg a kategóriába sorolás: a törökökkel kapcsolatos építmények egyik altípusának („Alagút, ház, híd, lyuk, pince, vaskapu”, 47–52) helyneve, a Baranya megyei Abaliget határában lévő *Török-pince* e csoportba kerülését például a *pince* névrész indokolhatta, minthogy különben a névhez fűződő monda tartalma nem magyarázná az e típusba sorolását (eszerint ugyanis amikor innen a törököket elűzték, akkor azok itt rejtették el a fegyvereiket; más adatközlők szerint pedig „a látható nagy csúszási felület török templom padozata volt”, 47). A helynév az adatközlőktől feljegyzett történet témaköre szerint inkább más altípusba, a „Mecset, templom” mondái (60–63) közé tartozna. A helynevek és a velük kapcsolatos népi eredetmagyarázatok vonatkozásában efféle kettősséggel másutt is találkozunk.

2.3. SZABÓ JÓZSEF a munka első nagy egységét, a néprajzi szempontú fejezetet a további kutatások számára forrásként is meghatározza (18). A helynevek és az ezekhez kapcsolódó mondaanyag kitűnő terepet jelenthet például véleményem szerint az olyasfajta történettudományi-antropológiai vizsgálatokhoz, amelyek a történetmondás, az emlékezés, az egyéni és kollektív emlékezet mechanizmusai, az emlékezet és a hagyomány mibenlétével foglalkoznak, s azzal, ahogyan az adatközlők interpretálják az áthagyományozott történeteket (e kérdéskör elméleti alapjaihoz lásd ASSMANN 1999: 15–86).

A néprajztudomány klasszikus kutatási területe, a motívumkutatás ugyancsak eredményesen hasznosíthatja a munka igen gazdag mondaanyagát. E kutatási irány a 19. század végétől a 20. század első harmadáig formálódott ki, s a vizsgálatok ezt követő megakadását elsősorban a szintézis hiánya okozta (vö. ehhez KÓSA 2001: 139–141). A kötetet fellapozva rendre olyan más-más mondatípusba sorolt s különböző helynevekhez fűződő történetekre bukkanhatunk, amelyekben azonos motívum jelenik meg: az alagút-motívum feltűnik például a kincsmondák között a somogyi Csurgó határában lévő *Vár-cser* kapcsán (39), a tolnai Kakasd határában álló *Várhégy* (39–40) egyik ehhez kapcsolódó mondájában; a törökkel kapcsolatos építmények és ezek emlékének megőrzése különféle típusaiban, így például a helesfai *Vár-högy* (~ *Várhej* ~ *Török-vár*, 63), a szigetvári *Török-rom* (63), a nagykorpádi *Várdomb* (66–67), a lippói *Török-domb* (53), az iharos-

berényi *Török-hányás* (55) stb. helynevekkel összefüggésben is. A denotátumok keletkezésével kapcsolatban a motívumok között önálló csoportot alkothat a sapka ~ sipka motívum (ti. ezzel hordták össze az adott területet, dombot, halmot). E mondákra ugyancsak a kötet különféle típusai között lelhetünk rá, például a kincsmondák között a pinchelyi *Kendérfődek* helynév kapcsán (42), a törökkel kapcsolatos építmények közül a „Földhányás, mesterséges domb vagy halom, temető” (53–58) csoportban (lásd ehhez például a szegvári *Sáp-halom* 53–54, a szakadati *Török-domb* 55, a bakonytamási *Hathalom* 56 stb. helyneveket), vagy az „Örhely, örtorony, sánc, vár” mondáiban (mint amit például a dusnoki *Cělina-hómka*, *Gęcina-hómka* [itt a sapka helyett turbán szerepel] 63, a bajóti *Berényvár* (~ *Babutkavár*) 64–65 és a szakadati *Török-domb* 68 magyarázataiban láthatunk).

2.4. Ha a fentebb említett helyneveket és a hozzájuk fűződő történeteket közelebbről megvizsgáljuk, azt tapasztalhatjuk, hogy olykor egy-egy név több mondatípusnál is előfordul: vagy a monda tartalma alapján sorolható be több helyre (például a szakadati *Török-domb* 55, 68), vagy pedig a helynévhez több mondatváltozat kapcsolódik, s így a mondatváltozatok tartalma alapján tartozhat a név a különféle típusokba (például a görcsönydobokai *Török-sánc* 39, 64). A mondatípusok e tipizálási problémáit talán úgy lehetett volna elkerülni, hogy elsődlegesen nem megyénkénti, járasonkénti sorrendben követik egymást a helynevek s a hozzájuk fűződő mondák, hanem a nyelvterület azonos lexikális szerkezetű nevei egy csokorba kerülnek: így például a *Török-temető* szócikk alá az összes ilyen lexikális struktúrájú adat beilleszthető lett volna, a szócikken belül meghagyva a megyénkénti közlésmódot. Noha az effajta közlésforma alapvetően a nyelvészeti vizsgálódások számára készített kötetek szerkesztési eljárásaira jellemző, úgy vélem, ez nemigen gátolta volna az újabb néprajzi, történettudományi vizsgálódásokat sem. Az ez irányú kutatásokat nagyban segíthetné továbbá a kötethez mellékelt helynév- és tárgymutató.

2.5. SZABÓ JÓZSEF a néprajzi szempontú elemzés különálló egységeként mutatja be a hódoltság idején elpusztult települések emlékeit (69–77). E csoport az alapján állt egybe, hogy az adatközlők a modern kori bel- és külterületi nevekhez a falvak pusztításának történeteit, mondáit kapcsolták.

A helynevek között nagy számban fordulnak elő olyanok, amelyek szemantikai struktúrája már önmagában is (tehát a népi közléseket figyelmen kívül hagyva) elpusztult településre vagy annak templomára utal, például *Pusztaszentegyház*, *Faluhely* (75) stb. Másrészt — ahogyan arra SZABÓ JÓZSEF maga is utalást tesz — a falvak emléke a határnevekben máig fennmaradhatott (70): egyfelől a lexikális-morfológiai struktúra azonossága révén (például a Tapolcafő határában fekvő egykori *Döbrés* neve a mai *Döbris* határnévben, 75), másfelől oly módon, hogy az egykori falunév névalkotóként tűnik föl a mai határnevek keletkezésé-

kor (lásd ehhez például a Kám határában föltűnő *Gyeli ~ Jeli, Nagy Gyeli, Gyeli malom* stb. neveket, 75 és Cs. 2: 752. *G[y]eli*). A kötet ezen egységében vannak azonban olyan helynevek, amelyekhez csupán a néphagyomány fűz a törökök falupusztításával kapcsolatos történetet (*Dobogó-part, Szólátyi ~ Szólátyi oldal*, 71). Azt, hogy e határnevek valóban összefüggésbe hozhatók-e egykori településekkel, csupán a későbbi kutatás és a történeti adatok egybeállítása tisztázhatja, csakúgy, mint azt a kérdést is, hogy azok a mai települések határában ténylegesen hol is helyezkedhettek el, mekkora lehetett a kiterjedésük, s milyen okok vezethettek az elpusztásodásukhoz. Ez utóbbi tekintetében nagy óvatossággal kell ugyanis eljárni, hiszen a településhálózat átalakulását, a fálvak eltűnését a török-dúlás mellett sok más tényező is befolyásolhatta (lásd ehhez például TÓTH 2008: 28–29, KMTL. 667–668).

A kötet e részében felsorolt nevek közül jó néhány a munka más egységeiben is fölbukkan — például a Győr-Moson-Sopron megyei Babót határában említett *Faluhely* (71) —, mégpedig a törökkel kapcsolatos harcok mondái között szerepeltetve (ti. a lakosok ebbe a dűlőbe menekültek, miután a török elpusztította a falut, 28). Ám a „Harc a törökkel” típusú mondáknál olyan helyneveket és az ezekhez fűzött mondákat is felfedezhetünk, amelyek nagy valószínűséggel egykori falvak emlékeit őrzik, s azok mégsem szerepelnek az elpusztult településeket bemutató egységben: például a Zala megyei Alsópáhok *Némés* (~ *Boldogasszonyfa ~ Nemesboldogasszonyfa ~ Alsópáhok*) helyneve (37), amelyet a monda alapján a törökök pusztítottak el (az egykori falu adatait lásd Cs. 3: 90–91, *Páh*), vagy a Tolna megyei Pálfa határában feltűnő *Felsőrácegres* (további adatait lásd 32), amely talán az egykori *Egres*-sel azonosítható (Cs. 3: 423. *Egres*). A törökkel kapcsolatos építmények között szerepl, Sáska határában említett *Pusztatemplom* talán ugyancsak az elpusztult települések emlékeit felsorakoztató helynevek közé tartozhat, hiszen a név által megjelölt területen a néphagyomány is a törökök által feldúlt, elpusztított települést sejt (62). Azt a kérdést azonban, hogy ezen a területen egykor valóban település lehetett-e, és hogy az ténylegesen is a hódoltság idején pusztult el, csupán további, sok irányú és alapos kutatás derítheti fel jó eséllyel.

3. A kötetnek „A török hódoltság nyelvi nyomai a földrajzi nevekben” (79–167) című fejezete tartalmazza a nyelvészeti szempontú elemzést. SZABÓ JÓZSEF a helyneveket két fő csoportra bontva tárgyalja: egyrészt az oszmán-törökből közvetlenül vagy közvetve (szerb-horvát közvetítéssel) átvett helyneveket mutatja be, illetőleg azokat a „bel- és külterületi neveket, amelyek a maguk egészében vagy egyik összetevő elemükben oszmán-török eredetűek, egykor volt jelentésük azonban napjainkra szinte már teljesen elhomályosult, s legföljebb — esetenként kisebb-nagyobb mértékben megváltozott jelentésben — tájszóként vagy személynévként őrződött meg valamely vidéken vagy egy-két településen. Ilyenek például a következők: *Csezmei-erdő, Duttyán, Kara-homok.*” (93–94). A másik

típus olyan helyneveket foglal magában, amelyek napjainkban is ismert oszmán-török eredetű köznevekre vezethetők vissza (94). A két kategória elkülönítése mellett SZABÓ JÓZSEF azt is figyelembe vette, hogy a helynevek által megjelölt területek közvetlenül összefüggésbe hozhatók-e az oszmán-török népelemek tartózkodásával vagy sem (86, 87). E tényező szem előtt tartása leginkább a nyelvterületen nagy számban feltűnő *Tabán* típusú névformák kapcsán mutatkozik meg (az adatokat lásd 125–131; azt, hogy mely település bel- és külterületén bukkannak fel ilyesfajta nevek, a kötet végén álló térkép mutatja). SZABÓ JÓZSEF kiindulópontja szerint ugyanis az efféle helynevek alapjául szolgáló közszó az oszmán-török ’tímártelep’ (*tabakhana*) lexéma (133), s az e névformákkal (például *Tabán*, *Tobány*, *Tabányi köz* stb.) jelölt területek a települések szélein, vízfolyások közelében található (minthogy a cserzés kellemetlen szaggal járt és a bőrök feldolgozásához vízre volt szükség, 133). A szerző minden olyan területen, ahol ilyen nevek előfordulnak, a törökök hosszabb-rövidebb ideig való jelenlétét tételezi fel, s a tímármesterséget is közvetlenül a törökséghez kapcsolja (134, 135, 138, 139). Fontosnak tartom ugyanakkor azt is kiemelni, hogy a *tabán* földrajzi köznévként ’a falu legrégebbi része’ jelentésben szintén előfordul a modern kori mikrotoponimák alaptagjaként (vö. NEMES 2005: 1. számú melléklet, 180). Ez pedig megítélésem szerint azt is jelenti egyúttal, hogy a *Tabán* típusú nevek egy része föltehetően nem hozható közvetlenül kapcsolatba a törökséggel.

3.1. SZABÓ JÓZSEF annak eldöntésére, hogy bizonyos helynevek valóban oszmán-török eredetűek lehetnek-e — ha azok „hódoltság kori meglétét semmilyen írásos adat nem támasztja alá” (87) —, többféle fogódzót is igyekezett keresni.

Ilyen körülmény lehet egyfelől az, hogy a „népi emlékezet hozzákapcsol-e a névhez valamilyen, a törökökhöz fűződő hagyományt, magyarázatot” (87). Úgy vélem, a nyelvészeti vizsgálódásokban csupán nagy óvatossággal használhatók fel a népi közlések, minthogy valóságalapjuk többnyire nem igazolható teljes bizonyossággal (ilyen irányú kételyeit SZABÓ JÓZSEF maga is több esetben hangsúlyozza: 15, 16, 21, 22, 23, 88, 172), noha akár őrizhetnek is reális, a valóságra vonatkozó eleme(ke)t. A kötet néprajzi fejezetében említett *Ígött-erdő* (~ *Nagy-Ígött-erdő*) helynév szemantikai struktúrája például az erdőirtásra utal (arra a mozzanatra, amikor a termőföld kialakítása érdekében felégették az erdőt), s ha a névhez fűzött történetet tekintjük, akkor ennek nyomait meg is találjuk a népi közlésben is (34). A névadás valós motívumai ugyanakkor legtöbbször igen távol állnak a népi magyarázatok által felvonultatott motívumoktól.

Az oszmán-török eredet azon nevek esetében lehet SZABÓ JÓZSEF szerint egyértelműbb (és ez jelentheti a megbízhatóbb fogódzót), „melyeknek meglétére — a hozzájuk fűződő néphagyomány mellett — már a XVIII. század elejéről és közepéről találunk adatokat”, s amelyekről ennek révén az feltételezhető, hogy esetleg már a 16–17. században is léteztek (92). A kötet forrásainak jellegéből adódóan ugyanakkor SZABÓ JÓZSEF csupán néhány esetben hasznosíthatta a va-

lóban nagy fontosságú történeti adatokat, hiszen a felhasznált modern kori névgyűjtések többnyire csekély történeti névanyagot tartalmaznak.

3.2. Az oszmán-törökből közvetlenül vagy közvetve átvett helyneveket tartalmazó egység (96–147) kapcsán problematikusnak tűnik a *Kara-homok* helynév esete (112). Nem egyértelmű ugyanis, hogy miért kerülhetett az oszmán-török eredetű helynevek közé, hiszen a szerző a *Kara* családnév és a *homok* 'a határ homokos területe' összetételének tekinti. A helynév hódoltság kori keletkezését mindössze azzal magyarázza, hogy „már 1719-től vannak rá írásos följegyzések”. Úgy vélem, ez a körülmény önmagában még nem igazolja a névnek a török hódoltság nyelvi nyomaként való szerepeltetését. Igaz ugyan, hogy SZABÓ JÓZSEF a *Kara* előtaggal összefüggésben utal KISS LAJOS vélekedésére, miszerint a *Kara* személynév előzménye az ugyancsak személynévi használatú török *qara* 'fekete' szó lehetett (FNESz. *Kára, Kara-homok*), az azonban, hogy a helynév alapjául szolgáló személynév közszoói előzménye török eredetű, a helynév szempontjából irreleváns. E probléma fölmerül a *Karahóma* helynévvel kapcsolatban is (110–112), amely szintén személynév + földrajzi köznévi struktúrájú, ahol a *hóma* a szerző szerint a *halma* nyelvjárási változata. Ezzel a névvel kapcsolatban azután fölvetődik egy másik kérdés is, ami ugyan szorosabban véve nem nyelvészeti-névtani vonatkozású, mégis érdemes róla említést tenni. A névhez fűzött megjegyzéseiben ugyanis SZABÓ JÓZSEF így vélekedik: „A Som községben gyűjtött *Karahóma* földrajzi névhez fűződő néphagyomány arra mutat, hogy a *halom* nemcsak a természetes módon keletkezett, enyhe hajlatú, kisebb dombok megnevezésére használatos, hanem (valamivel ritkábban) a mesterségesen létrehozott, kisebb-nagyobb földhányások megjelölésére is szolgál.” (111). (A néphagyomány szerint az itt lévő dombot csónakkal hordták össze, 110). Ehhez kapcsolódóan aztán még további példákat is említ a szerző: „Hasonlóképpen mesterségesen létrehozott halomra utalnak Fajsz község helynévanyagában a *Kovácsshalma* ~ *Kovácsóma* földrajzi névhez kapcsolódó adatok: »1749: *Kovács-halma*, Kat. térp. 1888: *Kovács-alma*«.” (111). Úgy vélem, a mesterséges halmok kérdése aligha magyarázható csupán a néphagyomány közléseiből, illetve magányosan álló történeti adatokból, az effajta objektumok ugyanis a települések közötti határként is funkcionálhattak (lásd ehhez TAKÁCS 1987: 76–79).

Visszatérve a *Kara* személynév ügyére: e probléma bizonyos vonatkozásaiban a *Karkula* név kapcsán is megjelenik (114–115). SZABÓ JÓZSEF eképpen vélekedik a név eredetéről: „A föltehetően eredetileg *Karakula* hangalakú, majd ebből *Karkula* formát nyert helynév voltaképpen a 'fekete torony' szókapcsolatra vezethető vissza” (ti. előtagja az oszmán-török *kara* 'fekete', utótagja pedig a szintén oszmán-török *kula* 'torony', 114). E magyarázattal szemben én magam úgy látom, hogy az e csoportba sorolt nevek helyzetviszonyító előtagja (*Felső-Karkula, Középső-Karkula* és *Alsó-Karkula*), valamint a nevekhez fűzött megjegyzések (ti. e nevek a nyomásos gazdálkodás idején a nyomások nevei voltak,

114) más névkeletkezést támogatnak inkább. Fölmerülhet a gyanú, hogy e nevek *Karkula* névrésze esetleg a latin *calcatúra* 'taposás' szóra vezethető vissza, e kifejezést ugyanis igen gyakran használták például a kataszteri térképek készítésekor. Elképzelhetőnek tartom azt is, hogy, talán ezzel függhet össze, a *Karaula* név származása is (113–114), ám az efféle összefüggések pontos feltárásához további történeti források áttekintésével juthatunk csupán közelebb.

3.3. SZABÓ JÓZSEF az oszmán-török eredetű neveket — ahogyan azt fentebb láthatjuk — két csoportra osztotta. E tipizálás során a helyneveket alkotó közszavak aszerint különülnek el, hogy az adott közszó jelentése teljesen elhomályosult-e napjainkra vagy ma is ismertek (93–94). Ennek alapján azonban nem világos, hogy például „A *haramia* köznévvvel keletkezett helynevek” (107) és „A *basa* ~ *pasa* köznévvvel keletkezett helynevek” (147) miért kerülhettek más-más csoportba, hiszen a *haramia*, *basa* ~ *pasa* közszavakat ma is ismerik és használják (ÉKsz. *haramia*, *basa*, *pasa*). Másrészt ha az e típusokba tartozó neveket közelebbről megvizsgáljuk (például *Haramia-forrás*, *Haramia-erdő* 107; *Basa-tanya*, *Basa-rét* 148; stb.), akkor esetleg e helynevek előtagjaként személynévet is feltételezhetünk, ahogyan erre SZABÓ JÓZSEF is utal: „A XVI–XVII. századból KÁZMÉR több *Haramia* családnevet is említ (1993: 455). Valószínűnek látszik, hogy a felsorolt Somogy és Tolna megyei adatokban ez a családnév rejlik, amely a 'gyalogos katona' jelentésű *haramia* főnévből származtatható” (107), ugyanígy: a *basa* ~ *pasa* „már a hódoltság korában családnévvé is alakult” (149). A kőkúti *Jancsár-szőlő* (157) és a dunaszentgyörgyi *Janicsár-domb* (158) helynevekkel kapcsolatban, amelyek „A *jancsár* ~ *janicsár* köznévvvel keletkezett helynevek” (157–159) csoportjába tartoznak, így foglal állást a szerző: „Föltevésem szerint a *Jancsár* személynévvvel kapcsolatos helynevek valószínűleg már a hódoltság idején is létrejöttek. A fenti földrajzi nevek ide sorolását az indokolja, hogy egyrészt a *jancsár* ~ *janicsár* szó, noha a szerb-horvátból került a magyarba, végső soron oszmán-török eredetű, másrészt viszont az erre a köznévre visszavezethető helynevek keletkezésében a török hódoltság korának lehetett meghatározó szerepe.” (159). Amennyiben az itt említett névformákban a *jancsár* ~ *janicsár* elem személynév, azok nem tekinthetők oszmán-török eredetű vagy oszmán-török nyelvi hatásra visszavezethető helyneveknek. A személynévek alapjául szolgáló közszó etimológiai háttere ugyanis a helynév eredete szempontjából nem meghatározó. Azt ugyanakkor, hogy valóban személynév áll-e a helynevek előtagjaként, csupán birtoklástörténeti körülmények ismeretében jellelhetnénk ki.

4. SZABÓ JÓZSEF az oszmán-török nyelvi hatásra visszavezethető nevek mellett a népetimológiával keletkezett nevek csoportját is külön egységben tárgyalja (160–166). A szerző népetimológia-felfogásában a névtörténeti szakirodalomban teljesen általános kettősséget tapasztaljuk: ezzel a terminussal illeti egyrészt azt

a jelenséget, melynek során a helynevek lexémáit a névhasználók mintegy „megértelmesítik”, másrészt azt is, hogy a nevekhez az adatközlők magyarázatot teremtenek (160). Az e helyütt szereplő helynevek ugyanakkor kivétel nélkül ez utóbbira adnak példákat (161–165), amely jelenséget az újabb szakirodalom viszont a *népi eredetmagyarázatok* terminussal illet (a fogalmak szétválasztásának fontosságához, illetve további terminológiai pontosításokhoz lásd TÓTH 2008: 170). A kötetben több esetben felbukkannak a néprajzi közlések, különféle mondatípusok között olyan a helynevekhez fűzött történetek, amelyek népi eredetmagyarázatok, ám a népetimológiai egységben nem szerepelnek, mint például az abasári *Harang-kút* (44), a nagycsepelyi *Jézus-káttó-domb* (32) vagy a Zselickisfalud határában álló *Kardosfa* (32) helynevekhez kapcsolódó mondák.

A népetimológiai fejezet mindamelllett kitűnő vizsgálati terepet szolgáltathat a további kutatások számára abban az irányban, amely a névhasználóknak a helynevekhez fűzött történeteiben mintákat keres. E névanyag kapcsán például igen szembeötlő, hogy az adatközlők a számukra nem vagy kevésbé transzparens helynevek lexémáiban — minthogy az ilyen nyelvi elemek a helynevekben igen gyakoriak — személyneveket vélnek felfedezni (lásd például *Izmény* 163, *Allig vár* ~ *Ali-vár* 162).

5. Összefoglalóan azt kívánom újfent hangsúlyozni, hogy SZABÓ JÓZSEF munkája gazdag forrásanyagot tartalmaz, amelyet a nyelvészet, a néprajz, a helytörténet kutatói, sőt — a szerző szándéka szerint — az iskolák tanárai, diákjai is jól hasznosíthatnak (11). A későbbiekben a modern kori névkincs jól kiegészíthető lesz majd történeti névanyaggal, s az így egybeállított adatok még jobb lehetőséget teremtenek aztán a kérdés még alaposabb feltárásához.

PÁSZTOR ÉVA

Irodalom

- ASSMANN, JAN (1999): *A kulturális emlékezet. (Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban)*. Budapest, Atlantisz.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ (1890–1913): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 1–3., 5. Budapest.
- ÉKsz. = Pusztai Ferenc főszerk. (2008): *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FNESz. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, javított és bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY LAJOS (1956): *Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez. (Az 1571-es szolnoki török defter fordítása)*. Jász-kunsági Füzetek 4. Szolnok, Damjanich János Múzeum–Megyei Tanács Népművelési Osztályának Néprajzi Munkaközössége.

- KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk. (1994): *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- KÓSA LÁSZLÓ (2001): *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest, Osiris Kiadó.
- LÁSZLÓFALVI VELICS ANTAL–KAMMERER ERNŐ (1886, 1890): *Magyarországi török kincstári defterek*. 1–2. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága.
- NEMES MAGDOLNA (2005): *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata*. (Doktori értekezés). Debrecen.
- SMFN. = PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF szerk. (1974): *Somogy megye földrajzi nevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TAKÁCS LAJOS (1987): *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TMFN. = ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF szerk. (1981): *Tolna megye földrajzi nevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA (2008): *Településnevek változástipológiája*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- UJVÁRY ZOLTÁN (1972): A török alakja a magyar dramatikus népszokásokban. In: *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1971*. Debrecen.

Regestrum Varadinense (1208–1235). Arcanum CD.

Szerkesztette és a szöveget gondozta SOLYMOSI LÁSZLÓ és SZOVÁK KORNÉL.
2009.

Az 1990-es évektől fellendülő hiteleshelyi kutatások kezdete a 19. század közepéig nyúlik vissza. A történészek és levéltárosok tolla alól kikerülő munkák elsősorban a hiteleshelyi oklevelek vizsgálatára — mint elsődleges forrásokra — támaszkodva mutatják be ezt a speciálisan magyar jogintézményt. Ezek az iratok a történettudomány mellett a nyelvtudománynak is becses forrásai, annál is inkább, mert a honfoglalást követő évszázadok nyelvi állapotára vonatkozó ismereteinket nem kis mértékben a szórványemlékekben található magyar nyelvi elemekre (többnyire hely- és személynevekre) alapozhatjuk. Ennek ellenére a nyelvészek mindezülig nemigen voltak figyelemmel ezekre a nyelvemlékekre, ami bizonyára az oklevelek jelentős részben kiadatlan voltával is összefüggésben lehet. Az okmánytárak ugyanis az egyes hiteleshelyekhez köthető okleveleknek csak egy igen kis részét teszik közzé, arról nem is szólva, hogy a csupán az iratok hosszabb-rövidebb magyar nyelvű tartalmi összefoglalását, azaz regesztáját tartalmazó oklevéltárak anyaga — bár azok feltüntetik a tulajdonneveket (a helyneveket többnyire betűhíven) — a latin szövegekörnyezet hiánya miatt csak korlátozottan hasznosítható a nyelvészeti kutatásokban. Visszatartó erő lehet továb-

bá az is, hogy az említett okmánytárak többnyire kritikai apparátus nélkül közlik az oklevelek szövegeit. Ez a körülmény nagy körültekintést kíván az okleveleket vizsgálat alá vonó kutatóktól, ugyanis a hamisításnak, illetve interpolációnak áldozatul esett iratoknak éppen azok a részei: a hely- és személynevei torzulhattak, amelyek a nyelvészeti vizsgálódások alapját képezik. Ezt az akadályt igyekszik feloldani DRESKA GÁBOR kezdeményezése, aki arra vállalkozott, hogy a pannonhalmi konvent hiteleshelyi tevékenységéhez köthető valamennyi oklevelet in extenso formában, illetve kritikai kiadásban adja közre. A négykötetesre tervezett forrásközlés jelenleg a második köteténél tart (DRESKA 2007–2008), a harmadik kötet pedig közvetlenül a megjelenés előtt áll.

Napjainkban a források hagyományos, papír alapú közzététele mellett egyre nagyobb szerephez jut a digitális közlésmód is. Az efféle forrásközléseknek óriási előnye a nyomtatásban megjelentekkel szemben az, hogy a keresőprogramok segítségével bármely szóra könnyedén rákereshetünk. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a digitális kiadványok fölöslegessé tennék, vagy akár csak háttérbe szoríthatnák a nyomtatott könyveket. Megítélésem szerint e két forrásközlési mód a jövőben jól kiegészítheti egymást. A váradi káptalan hiteleshelyi tevékenységének egy szeletét reprezentáló Váradi regestrum legújabb kiadását nemrégiben ilyen digitális adathordozón vehettük a kezünkbe. A digitális kiadás — mondja a bevezetőben SOLYMOSI LÁSZLÓ — több irányban is kitágíthatja Árpád-kori forrásunk vizsgálati lehetőségeinek körét: a segítségével például a váradi káptalannak mint hiteleshelynek a történetét, működését, írásbeliségét egyaránt tanulmányozhatjuk, még akkor is, ha ez a nyelvemlék a hiteleshely tevékenységének egy rövid, kezdeti korszakához nyújt csupán fogódzókat.

A 13. század első felében rendszeressé váló hiteleshelyi gyakorlat elsőként a székes- és a jelentősebb társaskáptalanokban bontakozott ki. Ezek az intézmények a 12. század vége óta állítottak ki hiteleshelyi okleveleket. A csak a 13. század folyamán hiteleshelyekké váló konventekkel szembeni előnyük azzal magyarázható, hogy Könyves Kálmán király törvényének értelmében a 11. század óta ezek az intézmények adtak helyet az istenítéleteknek, így a magánemberek magánjogügyleteik írásba foglalását kérve is bizalommal fordultak hozzájuk. A Váradi regestrum az isteni beavatkozást segítségül hívó peres eljárások emléket őrizte meg 389 bejegyzésben. Az irat kivételes értékét az adja — azon túl, hogy az istenítéletet végző káptalanok jegyzőkönyvei közül ez az egy maradt fenn —, hogy az egyetlen hiteleshelytől, a váradi káptalantól származó, szűk intervallumot (1208–1235) felölelő bejegyzések mintegy 2500 személy- és 700 helynevet említenek. Ennek fényében nem meglepő, hogy ez a mű az Árpád-korral foglalkozó történeti és nyelvészeti munkák alapvető forrásának mutatkozik. (Az előbbihez lásd például BOLLA 1957, az utóbbira pedig FEHÉRTÓI 1983, illetve 2004 munkákat.)

A Váradi regestrum nyelvtörténeti és történettudományi hasznosíthatóságát az sem csökkenti jelentősen, hogy nyelvemlékünket nem az eredeti, 13. századi formájában, hanem 16. századi nyomtatásban ismerjük. A székesegyház sekrestyéjében megtalált feljegyzéseket 1550-ben Hoffgreff György kolozsvári nyomdájában nyomtatta ki Fráter György váradi püspök (ennek a nyomtatványnak a címlapja szerepel a CD borítóján). KNEZSA ISTVÁN az emlék magyar nyelvű elemeinek a helyesírását vizsgálva úgy tartja, hogy az esetleges sajtóhibák és modernizálások ellenére a 16. századi másolat „híven adja vissza az eredeti helyesírását” (1952: 33). K. FÁBIÁN ILONA — aki a Váradi regestrum helyneveinek forrásértékével több munkájában is foglalkozott — ugyancsak azon a véleményen van, hogy a nyelvemléknek „300 évvel későbbi kiadása megbízható alapot nyújt a XIII. század első fele magyar nyelvi jelenségeinek vizsgálatához” (1989: 351). A 16. századi nyomtatvány kritikai kiadása a 20. század elejéig váratott magára. 1903-ban KARÁCSONYI JÁNOS és BOROVSZKY SAMU vállalkozott arra, hogy az 1550-es mű fakszimile kiadása mellett időrendbe állítva, illetve kritikai megjegyzésekkel ellátva jelentesse meg a jegyzőkönyv szövegét.

Az Arcanum kiadványai között szép számmal találunk középkori forrásokat bemutató adathordozókat. A legújabb darab — a Váradi regestrumnak a középkori oklevelekkel való rokonsága révén — a 2005-ben megjelent, Magyarország középkori digitális okmánytára címet viselő kiadvány mellé illeszthető. Ez a CD a Hazai okmánytár 8 kötetét és a Veszprémi regesztákat tartalmazza, illetve további, digitálisan már korábban is megjelent okmánytárakat: a Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis 11 kötetét, az Árpád-kori új okmánytárat, a Hazai oklevéltárat, és ezek mellett ZÁVODSZKY LEVENTE A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok című műve is helyet kapott a CD-n a középkori okleveleinket közlétező okmánytárak között.

Amíg azonban a Magyarország középkori digitális okmánytára az imént felsorolt művek nyomtatott változatának a digitális formáját tartalmazza csupán (ennek a kiadványnak a második kiadása a levéltári forrásanyag és a kiadott középkori oklevelek konkordanciája megteremtésének a jegyében az oklevelek egy része mellett feltünteteti a jelenlegi levéltári jelzeteket is, vö. RÁCZ 2008), addig a Váradi regestrumot sokoldalúan bemutató CD messze meghaladja a digitális forrásközlést.

A lemez törzsanyagát a KARÁCSONYI–BOROVSZKY-féle nagyívű munka képezi. Megtalálható rajta tehát az 1550. évi kiadás hasonmása (Reprint), egy archontológia (Archontologia aetatis Regestri Varadinensis [1205–1235]), az időrendbe sorolás megokolása latin (Demonstratio specialis chronologiae testimoniorum Regestri Varadiensis), illetve magyar (A Váradi regestrum időrendjének részletes megokolása) nyelven. Ezek után következik a jegyzőkönyv immár időrendbe állítva (Testimonia Regestri Varadinensis ordine chronologico) és végül egy bibliográfia (Notiones bibliographicae), illetve a kötetet záró — személyek,

helyek és dolgok nevét felsorakoztató — mutató (*Index nomina personarum, locorum et rerum in Registro Varadinensi memorata complectens*).

Az a gondolat, hogy a nyelvtörténeti kutatásokhoz szorosan hozzátartozik a vizsgált helynevek helyhez kötése, régóta jelen van a nyelvtörténetírásban (vö. pl. BÁRCZI 1944: 315). A Várad-i regestrum helyneveinek lokalizálására elsőként KANDRA KABOS vállalkozott (1898). Ezeket az eredményeket fejlesztette tovább aztán KARÁCSONYI JÁNOS (1903), amikor az időrendbe állított szöveg lábjegyzeteiben a nevek jelentős részét azonosította, valamint megközelítőleg lokalizálta. Ehhez a munkához azonban nem készült mutató, ami meglehetősen megnehezíti az eredmények felhasználását. A 21. századi kiadás egyik nagy érdeme, hogy pótolta az 1903-as kiadásnak ezt a hiányosságát. A szerkesztők elkészítették ugyanis egyrészt az azonosított és lokalizált helynevek mutatóját (*Index nominum locorum in notis editionis KB allatorum*), másrészt Az időrendbe szedett várad-i tüzesvaspróba-lajstrom című mű tartalomjegyzékét (*In editione KB continentur*), csatoltak továbbá a munkához egy eddig szintén hiányzó rövidítésjegyzékét (*Abbreviationes in notis editionis KB allatae*) is.

A fentiek mellett az istenítéleti eljárások témájához kapcsolódó további három tétel (1. a nyelvemlék korabeli Magyar Királyságot bemutató térkép, 2. a téma legfontosabb szakirodalmát felsorakoztató bibliográfia, 3. két eredeti oklevél szövege és fényképe) ugyancsak helyet kapott a lemezen. Az 1211-es budai káptalan oklevele és az ugyanebből az évből származó érseki ítéletlevél a pannonhalmi apátság birtokperének ügyében keletkezett. A társaskáptalan oklevele a tüzesvaspróba végrehajtását és eredményét örökíti meg, az érseki oklevél pedig az eljárás lefolyásának részleteit ismerteti. Ebből az oklevélből értesülünk például arról, hogy az eljárás megkezdése előtt sorshúzással döntöttek afelől, hogy a felek közül ki legyen az, aki tüzesvaspróbával igazolhatja állításának jogosságát. Az oklevelek fényképeit tanulmányozva pedig módunk nyílik arra is, hogy ismereteket szerezzünk a Várad-i regestrum korának írásképeről.

A munka kétségtelenül legértékesebb része a SZOVÁK KORNÉL gondozásában megjelent új szövegkiadás. Annál is inkább, mert ez a közlés az istenítélet egyes tételei előtt feltünteti az arra a szövegegységre vonatkozó, korábban már napvilágot látott kiadásokat, illetve fordításokat is. A digitális forma lehetőségeit kihasználva az 1550-es, illetve a KARÁCSONYI–BOROVSKY-féle szöveget egy-egy kattintással összevethetjük az új kiadással. Bár a szövegközlés végén az egyes tételekhez kapcsolódó jegyzék (*Annotationes [Orthographica, typographica, annotationes criticae et menda typographi correcta vel corrigenda]*) feltünteti a javított szóalakokat, az esetleges összehasonlítást talán jobban megkönnyítette volna az, ha a lemezen megtalálható három szövegkiadás egymás mellé állítva, párhuzamosan is vizsgálható lenne.

A középkorral foglalkozó történészek körében közkedvelt téma a hiteleshelyek történetének a kutatása, amint arra már az ismertetés elején is utaltam. Az

egy-egy intézmény tevékenységével foglalkozó hosszabb-rövidebb tanulmányok megjelenése mind nagyobb reménnyel kecsegtet egy e problémakörrel foglalkozó majdani monográfia megszületését illetően. A 20. század elején ECKHART FERENC ugyan megírta az intézmény történetét német nyelven (1914), az újabb kutatások azonban — amelyek ECKHART munkájával ellentétben alapvetően nem a nyomtatásban megjelent oklevelekre támaszkodnak — rávilágítottak arra, hogy a munka több ponton is felülvizsgálatra és módosításra szorul. Úgy gondolom, a közhitelű intézményt bemutató leendő monográfia nem nélkülözheti majd a nyelvészeti vizsgálatok eredményeit sem, mellyel azonban a nyelvtudomány jelenleg még adós.

A nyelvtörténeti vizsgálatok egy lehetséges irányaként az egyes hiteleshelyeknek a helynevek beillesztésére irányuló tevékenységét összehasonlító kutatásokat jelölhetjük meg. A hiteleshelyi okleveleket ilyen szempontból vallatóra fogó munka leginkább talán ahhoz a vizsgálati irányhoz kapcsolódik a legszorosabban, amelynek fontosságát újabban BENKŐ LORÁND több alkalommal is hangsúlyozta. Arra hívta fel ugyanis a nyelvészek figyelmét, hogy a szórványokat nem a latin szövegből kiragadva, hanem azzal együtt célszerű elemezni (vö. például 2003: 70). Egy ilyen vizsgálat — azon túl, hogy mód nyílik általa az egyes beillesztési eljárások mögött esetlegesen meghúzódó szabályok megfogalmazására, illetve az egyes nyelvi eszközök kronológiai vetületének a elemzésére — tágíthatja az oklevelek kiállításával foglalkozó személyek iskolázottságára vonatkozó ismereteinket is. Valószínű ugyanis, hogy a hazai és a külföldi iskolák hatásaként az egyes oklevélírók munkáiban egyéni jegyeket is felfedezhetünk, ahogyan gyanította ezt az oklevéltan jeles képviselője, SZENTPÉTERY IMRE is: „az egy-egy helyről, jelesebb káptalani iskolából vagy egyetemről kikerülő tanítványok egyforma mintákat tanultak el s vittek magukkal” (1930: 130). A hiteleshelyek írásbeliségének jellemzőit kutatva megtámogathatjuk vagy esetlegesen megcáfolhatjuk továbbá azt a KNIEZSA ISTVÁN által hangoztatott tételt, miszerint a királyi kancellária és a hiteleshelyek közti szoros kapcsolat „minden téren nagyfokú egyöntetűséget eredményezett” (1952: 13).

Az előzőekben vázlatosan bemutatott kutatási irányból természetesen nem hiányozhat a Várad-i regestrum vizsgálata, hiszen a mintegy 700 helynév — K. FÁBIÁN ILONA 711 települést azonosít benne (1997) — szövegkörnyezetét szemügyre véve egy fontos szereppel bíró hiteleshely, a várad-i káptalan Árpád-kori „normáiról” és ezáltal a hiteleshelyi működés kezdeti időszakának beillesztési módozatairól alkothatunk képet. Az sem elhanyagolható továbbá, hogy a magyar nyelvű szórványokban igen gazdag nyelvemlékünk feldolgozása a nyelvtörténeti ismereteinket is számos adalékkal gazdagíthatja.

A Várad-i regestrum a bejegyzések tárgyát tekintve nem egységes: a tételek nagyobb része istenítételekről szól, de találhatók köztük esküről, illetve magánjogügyletekről beszámoló bejegyzések is. A fontosabb nyelvemlékeinket rövi-

den ismertető tankönyvek a jegyzőkönyvnek csupán a magánjogügyletekkel foglalkozó részéről mondják azt, hogy azokat hiteleshelyként jegyezte le a váradi káptalan (pl. MOLNÁR–SIMON 1980: 39). A káptalanok és konventek három minőségben adtak ki okleveleket: 1. hiteleshelyként, 2. egyházi intézményként és 3. egyházi földesúrként. A három típusú oklevelet összeköti az, hogy ugyanazok a személyek vettek részt az oklevelek fogalmazásában és lejegyzésében, illetve ugyanaz a pecsét került rájuk. A különbség az oklevelek tartalmában keresendő (vö. SOLYMOSI 2006: 84). Az elmondottakból pedig világosan következik, hogy a Regestrumnak mind a 389 tételét hiteleshelyi iratnak minősíthetjük. A tételek szerkezete sem azonos: egy részüket oklevél formájában fogalmazták meg, nagyobb részük azonban a jogi tényt röviden összefoglaló bejegyzésekből áll, amelyekből — ha az később szükségessé vált — oklevelet állíthattak ki.

A korábbiakban már részletesen kifejtettem, hogy a szöveg egészére kiterjedő nyelvészeti vizsgálatokat milyen nagy mértékben befolyásolják maguk a forráskiadványok és legfőképpen azok minőségi jellemzői. Minthogy a Váradi regestrum megbízható, 21. századi szövegkiadása immár a rendelkezésünkre áll, a szövegének a teljeskörű nyelvészeti feldolgozása elől az akadályok is elhárultak.

SZŐKE MELINDA

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1944): A tihanyi alapítólevél hangjelölése. *Magyar Nyelv* 40: 313–330.
- BENKŐ LORÁND (2003): *Beszélnek a múlt nevei. (Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BOLLA ILONA (1957): *Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Váradi Regestrum megvilágításában*. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Historica, Tomus I. Budapest, Tankönyvkiadó. 84–105.
- DRESKA GÁBOR (2007–2008): *A pannonthalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára. Monumenta credibilia conventus de monte Pannoniae*. 1. (1244–1398). 2007. 2. (1399–1438). 2008. A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, feldolgozások. Győr, Győr Egyházmegyei Levéltár.
- ECKHART FERENC (1914): *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. Innsbruck.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1983): *Árpád-kori kis személynévtár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2004): *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- K. FÁBIÁN ILONA (1989): Megjegyzések a Váradi Regestrum neveinek ortográfiájához. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk.: *Névtudomány és művelődéstörténet. (A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján)*. Zalaegerszeg. 349–351.

- K. FÁBIÁN ILONA (1997): *A Várad Regestrum helynevei*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- KANDRA KABOS (1898): *A Várad Regestrum*. Budapest.
- KARÁCSONYI JÁNOS–BOROVSKY SAMU (1903): *Az időrendbe szedett várad tüzesvaspróba-lajstrom. (Az 1550-iki kiadás hű másával együtt)*. Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952): *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MOLNÁR JÓZSEF–SIMON GYÖRGYI (1980): *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- RÁCZ GYÖRGY szerk. (2008): *Collectio Diplomatica Hungarica. (Arcanum DVD)*.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (2006): Az esztergomi káptalan legrégebbi pecsétjei. In: SOLYMOSI LÁSZLÓ szerk.: *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. (Diplomatikai és pecsét-tani tanulmányok)*. Budapest, Argumentum Kiadó. 79–104.
- SZENTPÉTERY IMRE (1930): *Magyar oklevéltan*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.

A nyelvészetről — egyes szám első személyben 2.

Szerk. KONTRA MIKLÓS–BAKRÓ-NAGY MARIANNE. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009. (223 lap)

Egy-egy magyar nyelvész munkásságával viszonylag könnyen megismerkedhetünk a köteteiből, tanulmányaiból, különböző bibliográfiákból. Egy nyelvész mint embert azonban nehezebb megismernünk, még akkor is, ha számára már állítottak össze emlékkönyvet, ünnepi vagy köszöntő kötetet. Segítenek bizonyos sorozatok (Arcadia Bibliographica Virorum Eruditorum. Bloomington; Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások. ELTE Fonetikai Tanszék; stb.), vagy az önvallomáskötetek, naplók, riportkötetek (Futaky 2003, B. Lőrinczy Éva 1980, 1996, Fülel-Szántó 1993, Bereczki 1994, Lőrincze 1993 stb.). Bár ezekből is sokat megtudunk az illetőnek a nyelvhez, nyelvészeti kutatásokhoz, a nyelvészekhez való viszonyáról, de korántsem kaphatunk olyan széles körképet, mint a KONTRA MIKLÓS és BAKRÓ-NAGY MARIANNE által szerkesztett ismertető kötetből. A hasonló, első — még sorszámítás nélküli kötet — 1991-ben jelent meg. Akkor 270 oldalon harminc nyelvész szerepelt, itt 223 oldalon huszonegy: Balogh Lajos, Bánréti Zoltán, Békési Imre, Csúcs Sándor, †Décsy Gyula, Fodor István, Kara György, Kassai Ilona, Keresztes László, Keszler Borbála, Kiss Jenő, Kiss Sándor, Klaudy Kinga, Kocsány Piroska, Mátai Mária, Nyomárkay István, Péntek János, Sebestyén Árpád, Szende Tamás, Szépe György és Varga László. A legidősebbek még az 1920-as években születtek, a fiatalabbak — a felsoroltaknak több mint a fele — az 1940-es évek első felében. A határ 1946

volt, s bizony egy egyetemi hallgató nyugodtan sorolhatja a legfiatalabbat is napjaink „nagy öregjei” közé.

Mint az előző kötet „nagy öregjeinek”, nekik is hat kérdésre kellett válaszolniuk: 1. Mitől nyelvész a nyelvész? Vannak-e olyan egyéniségjegyek, amelyek a nyelvészt jellemzik? 2. Ön hogyan vált nyelvésszé? Nyelvésszé válásában volt-e valakinek, valaminek döntő hatása? 3. Mely intézményekben talált kedvező körülményeket nyelvészeti kutatásaihoz? 4. Hogyan alakultak ki és hogyan változtak nyelvészeti nézetei? 5. A nagy egyéniségek milyen szerepet játszottak pályáján, a tudományterület alakításában? 6. Véleménye szerint milyen irányzatok hatottak, hatnak a magyar nyelvészetre?

A kötetet mindenképpen érdemes elolvasni, hiszen nem lehet részletesen bemutatni, hogy a különböző életpályát bejárt, a nyelvtudomány különböző területeit művelő, más-más munkahelyen dolgozó, különböző korú (és vérmérsékletű) önvallomástevők az egyes kérdésekre milyen sokféle választ fogalmaztak meg. Az olvasást kétféleképpen is végezhetjük: 1. vagy sorban olvassuk az egyes nyelvészek önvallomásait, 2. vagy sorba vesszük az egyes kérdésekre adott válaszokat. Ez utóbbi esetben például az első (kettős) kérdésre adott válaszoknál azt látjuk, hogy öten (többnyire önéletrajzukba belefeledkezve) nem válaszoltak a kérdésre. Általában arról olvashatunk, hogy „Nyelvészalkat nincsen. A nyelvész jellemző tulajdonságai olyanok, mint bármilyen más tudományág művelőié.” (99), „nincsenek olyan egyéniségjegyek, (...) amelyek kizárólag a nyelvészt jellemeznék” (105), a nyelvész „egyéniességjegyei, ha vannak, azonosak akármely tudomány művelőinek bélyegeivel” (79). Vannak olyanok, akik hosszabban vagy rövidebben részletezik is ezeket az általános egyéniségjegyeket: logikus gondolkodás, objektivitásra törekvés, a tények tiszteletben tartása, személytelenység (9), vagy: megbízhatóság, alaposág, körültekintés, érthető és világos fogalmazás (147) stb. Olyan is van, aki a saját véleményének kifejtése során mások megfogalmazását is segítségül hívja, például Hermann Józsefnek az első kötetben megfogalmazott válaszát idézi (161). Egyesek szerint a „nyelvész nem úgy beszél, olvas, ír és hallgat, ahogy általában a normális emberek. A nyelvész gondolatban, szóban és cselekedetben állandóan reflektál saját és mások beszédtevékenységére” (121). Még furcsább képet kapunk, ha nem nyelvészeknek a nyelvészekről szóló tréfás véleményét mutatják. Idézzünk két részletet: „triviálisan van a nyelvészben bizonyos hajlam a pizsmogásra, továbbá kevésbé idegesíti, ha olyasmivel foglalkozik, aminek gyakorlati haszna garantáltan nincs még a ködös jövőben sem” (187), vagy: a nyelvészet „olyan embernek való, akiben a matematikához szükséges pedantéria megvan, az intelligencia azonban nincs” (138). A különböző válaszokból végül csak kirajzolódik egy nyelvész „prototípus”, amely természetesen sok nyelvészben felismerhető. Csak egy válaszoló nevesítette ezt a prototípust. Ő Lazicziust említette (175).

Az egyes nyelvészpályák indulását, alakulását tekintve meglepően sokszor olvashatunk a kutatómunkát akadályozó vélt vagy valós tényezőkről (háború, fi-

zikai munka, munkaszolgálat, kisebbségi lét, általános vagy középiskolai tanárkodás, kutatóhelyek vagy témák kényszerű váltása, közéleti terhek stb.) még azoknál is, akiknek pályája egyenesnek tűnik: tanulmányaik befejezése után mindjárt az egyetemen maradhattak, vagy a Nyelvtudományi Intézetben kaptak állást, oktatói vagy kutatói státusba kerülhettek.

Érdekes a kötet végi Névmutató (211–218), amely csaknem ötszáz nevet tartalmaz. Közöttük harminchárman vannak olyanok, akiket ötnél többször említettek, s tizenheten olyanok, akiknek a neve tízszer vagy annál többször fordul elő. A leggyakoribb nevek: Szépe György (32) — ő már az első kötetben is a gyakrabban említettek közé tartozott —, Bárczi Géza (27), Pais Dezső (14), Antal László, Papp Ferenc és Noam Chomsky (13), Hermann József és Laziczius Gyula (12), Benkő Loránd, Fónagy Iván, Kálmán Béla, Kniezsa István és Lakó György (11) stb. Ha a nevek melletti oldalszámok távol esnek egymástól, az azt jelentheti, hogy az illető széles körben hatott, ismert személy, ha pedig az oldalszámok közeli, az azt mutathatja, hogy az illető nagy hatással volt egy önvalomás írójára. Szépe neve Bánréti Zoltánnál tizenkilencszer fordul elő, Bárczit Sebestyén Árpád 12 esetben említi, Kálmán Bélát pedig négyszer volt tanítványa, Décsy Gyula, háromszor aspiránsa, tanártársa, Sebestyén Árpád, és ugyan csak háromszor volt tanítványa, Keresztes László.

A kötetnek — úgy gondolom — két nagy tanulsága van: 1. a nyelvész is (érző) ember. Szerencsére egyes nyelvészekkel kapcsolatos — csupán bennfentesek által ismert — „emberi gyarlóságok” (77) és egyéb — szakirodalmi utalással is ellátott — felesleges dolgok emlegetése csak ritkán fordul elő. 2. A céltudatos, kitartó munka előbb vagy utóbb legyőz minden akadályt, szép eredményre vezet.

A kötetben szereplők kiválasztásáról semmit sem mondhatunk, hiszen nem tudjuk, ki az a harminc személy (vö. Előszó, 7), akiket a kötet szerkesztői felkértek, s kik ezek közül azok, akik ezt a felkérést elfogadták, „majd később udvariasan visszakoztak”, s kik azok, akik „negatív választ küldtek”. Sajnálkozva tudnánk 10-15 olyan, a jelen kötetből hiányzó (mert valóban nagyon érezzük a hiányukat!) professzort vagy professzori szintű más oktatót vagy kutatót említeni, akiknek a számára tanítványaik, kollégáik, tisztelőik már állítottak össze köszöntő kötetet 60. vagy 70. születésnapjuk alkalmából. Érdeklődéssel olvasnánk azoknak a — sokszor már iskolateremtő — fiatalabb professzoroknak, kutatóknak az önvalomásait is, akik 1946 után születtek, és már eddigi munkásságuk, életútjuk is ösztönző példa lehet a nyelvészet iránt érdeklődő egyetemi hallgatók és a fiatal nyelvészgeneráció számára. Reméljük, a szerkesztők már foglalkoznak a III. kötettel, s hogy ennek megjelenésére nem kell tizennyolc évet várni.

KISS ANTAL

Irodalom

- Futaky István (2003): *Szalka, Szalka... (Egy göttingeni magyar professzor önéletrajzi regénye)*. Budapest, Noran Kiadó.
- B. Lőrinczy Éva (1980): *Meddig még?* Budapest, Magvető Kiadó.
- B. Lőrinczy Éva (1996): *Vigyázó, mit mondasz az éjszakáról?* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Fülei-Szántó Endre (1993): *Fortélyos fogságban (Egy vendégtanár pszichológiai kalandjai a Balkánon)*. Pécs, Baranya Megyei Könyvtár.
- Bereczki Gábor (1994): *A Névától az Urálig*. Szombathely, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola.
- Lőrincze Lajos (1993): *Megnől az ember szíve (Barátok — emlékek — találkozások)*. Veszprém, Új Horizont Alapítvány.

V. RAISZ RÓZSA: **Szövegszerkezet és stílus Márai Sándor kisprózai műveiben**. Pandora Könyvek 11. Eger, Líceum Kiadó, 2008. (138 lap)

Márai Sándor halála óta számtalan tanulmánykötet és monográfia született az író életéről, munkásságáról. V. Raisz Rózsa, a szövegtani és stilisztikai kutatók szakembere is több dolgozatot szentelt az író műveinek. Ezek kötetbe rendezve „Szövegszerkezet és stílus Márai Sándor kisprózai műveiben” címmel 2008-ban jelentek meg az Eszterházy Károly Főiskola oktatóinak kutatási tevékenységét támogató Pandora Könyvek sorozat egyik darabjaként.

Ebben a kötetben V. Raisz Rózsa rövid Márai-szövegek szerkezeti egységeinek szövegszerkezeti- és stílussajátságait elemzi. Kutatása forrásul három könyv („A négy évszak. Költemények prózában”, az „Ég és föld. Maximák és reflexiók”, a „Füves könyv. Maximák és reflexiók”) szolgál alapul és az „Egy polgár vallomásai” című regény két részlete.

A választott művek szövegszerkezetét több szempontból közelíti meg a kutató: az elbeszélő, „a beszélő én” nézőpontja, az időviszonyok, a tematikus, a szemantikai és a grammatikai struktúra felől. A felsorolt szempontokon kívül funkcionális módszerű vizsgálata retorikai, stilisztikai és pragmatikai aspektusokra is kiterjed (7).

A szerző öt fejezetre osztja könyvét. A szöveg mikroszerkezeti egységeinek stiláris lehetőségeit kutatva a téma kibővült a mezo-, valamint a makroszerkezet vizsgálatával is. A fejezetek közül a mikro- és a mezoszerkezeti szintekkel foglalkozók a legterjedelmesebbek.

A könyv első fejezete (A szöveg szerkezetéről, 8–19) a szövegszerkezet elméleti kérdéseit tárgyalja. A makro- és szuperstruktúrára vonatkozó felfogások szakszerű feldolgozását a mikro- és mezoszerkezeti egységek, a mondattömb, a

konstrukciótípus és a bekezdés kérdésének körültekintő ismertetése követi. V. Raisz Rózsa azokat a szövegtagolásokat tartja használhatóknak, amelyek a mondatot tekintik a szöveg legkisebb elemének. Kiegészítéssel és megszorítással elfogadja a mondattömb mikroszerkezeti, a konstrukciótípus és a bekezdés mezoszerkezeti egységként való kezelését is. Szövegtagolási nézetét egy szövegrészlet szerkezeti elemzésén mutatja be.

Nagyon hasznos még a fejezet végén a lehetséges kritériumok pontokba foglalásával a mikro- és a mezoszint elhatárolása:

„A mikroszint jellemzői:

1. Egyetlen mondatból (akár egyszerű mondatból) is állhat.

2. Ha több mondat (mondategység) alkotja, szoros szemantikai kapcsolatban állnak egymással.

3. Az egységek között tematikailag azonosság vagy folyamatosság áll fenn.

4. Az utalások közeli, általában pontszerűek.

5. Az egységek egyszerű, természetes logikai kapcsolódással tartoznak össze.

A mezoszint jellemzői:

1. A téma továbbvitele.

2. Bonyolult logikai kapcsolások (konstrukciótípusok).

3. Tömbösödés.

4. Nézőpontváltás.

5. Tér- és időviszonyok váltása” (19).

A második fejezet (A választott szövegekről, 20–36) elején a szerző a vizsgált szövegekről Márai-kutatóktól, valamint magától az írótól származó műfajmegjelöléseket ad meg, majd a „rövid szöveg” fogalmát műfajelméleti és szövegtani oldalról világítja meg (21–24). A továbbiakban a „Füves könyv” bizonyos szövegeinek élvezetes stilisztikai-retorikai, szövegszerkezeti elemzését nyújtja (24–36). A kötet retorizáltságának legjellemzőbb vonásai V. Raisz szerint a párhuzam, az ellentét, az ismétlés, és ezek nemegyszer szövegszervező elvvé is válnak. Különben a szövegek leggyakoribb strukturális jellemzője az „ismétlődő-visszatérő” szerkezet, azaz „egy-egy — azonos vagy többé-kevésbé változott alakú — mondat vagy szintagmacsoport több alkalommal, így változott kontextusban jelenik meg, s így szövegmondatként új értelmet kap(hat)” (34). Ez a struktúra nemcsak a „Füves könyv” egyes darabjait jellemzi, hanem a kötet egészében szintén vannak vissza-visszatérő mondatok, amelyek a mű megkomponáltságát jelzik.

A harmadik nagyobb fejezetben (A szöveg mikroszintjének vizsgálata, 37–70) V. Raisz Rózsa a szöveg mikrostruktúrájával foglalkozik. Ebben a négy alfejezetre osztott részben a Márai-kötetek szövegmondat típusait, egymondatos szövegeit, halmozásfajtaikat és körmondatait vizsgálja. A szövegmondat típusok szerkezeti jellemzésén belül a mondathosszúságra, az átmeneti mondatfórmákra és a mondatrendre irányítja figyelmét. Az egymondatos szövegek elméleti bevezetőjében azt tisztázza, hogy a több mondatból állás definitív vonása-e a szövegnek.

Azután a mondásnak, a rövid szövegek sajátos, egymondatos típusának elméleti síkon történő megközelítésére tér át. A mondat fogalmának a megítélésében így foglal állást: „az »egy mondat« fogalmát mint lezárt grammatikai mondatot értelmezem, tehát az (akár sokszorosán) összetetteket is ide számítom” (46). Megállapítja, hogy az egymondatos szövegek legtöbbször a kiválasztott kötetekben mondás típusú. Beható elemzésüket követően kijelenti, hogy ezek nem kontextus nélküliek, mert „igazi értelmüket a megszerkesztett kötetek részeként, saját címüket, illetve a kötet- és cikluscímek figyelembevételével teljesítik ki” (54).

A halmozástípusok kifejtését PETHŐ JÓZSEF halmozástipológiájának bemutatásával kezdi V. Raisz rámutatva arra, hogy a szerzőnek érdemes lett volna figyelembe vennie a szinteződést és a tömbösödést is. Felosztását azzal egészíti ki, hogy a halmozás elemei közé az összetett mondatokat, a mikro- és mezoszerkezeti egységeket is besorolja (56). Ezeket a halmozástípusokat néhány Márai-szövegrész vizsgálatával szemlélteti. Az ezt követő alfejezetben — a körmondat-meghatározásokat az antik retorikáktól napjaink szakirodalmáig ismertetve — amellet érvel, hogy a körmondat szövegszerkezeti jelenség, átmenet a mikro- és a mezoszint között (64).

A kötet negyedik részét (A mezoszerkezeti szint elemzése, 71–109) a szerző „A négy évszak” című könyv szentenciáinak és aforizmáinak vizsgálatával kezdi. Ezután néhány szöveg szerkezeti egységeinek logikai viszonyait, tömbösödését szerkezeti ábrákkal illusztrálja. Helyet kap a fejezetben az „Egy polgár valomásai” című regényrészlet több szempontú analízise is. A GENETTE nyomán TÁTRAI SZILÁRDTól kialakított narratív módszerű vizsgálattal a nézőpont, az időviszonyok feltérképezését végzi el V. Raisz, majd pedig az aktuális mondat-tagolás szempontjából elemzi ugyanazt a szövegrészt.

Az utolsó fejezetben (A szerkezeti egységek érintkezése, 110–128) a szerző elsőként arra kérdésre keresi a választ, hogy mindig a makroszerkezet tényezője-e a cím. Megállapítja, hogy a cím makro- és mikroszinten is része a szövegnek. Továbbá arra a következtetésre jut, hogy a „Füves könyv” szövegcímei nyelvi formájukban egységesek, a szöveghez többnyire globálisan kapcsolódnak, és rendszerint a szövegtémát határozzák meg. Ezt követően a cím és a szöveg viszonyát tárja fel három azonos című maximában. A fejezetet Krúdy Gyula „Őszi versenyek” című kisregényének elemzésével zárja. Ezzel elemzési szempontjainak szépirodalmi (elbeszélő) művekre való alkalmazhatóságát igyekszik bizonyítani.

A befejezésben (129–130) a szövegszerkezet tagolódásának általános vizsgálata kapcsán összegzi a szerző a nézeteit, majd Márai Sándor szövegépítéséről tesz összefoglaló megállapításokat.

V. Raisz Rózsának ez az újabb könyve alapos vizsgálatok eredménye. Szakszerű feldolgozásaiból a magyar nyelv szövegtanának mély ismerete érződik. Külön érdeme, hogy az esszéisztikus szövegek szövegszerkezeti egységeinek és stilisztikai jegyeinek bemutatásán túl a szövegszerkezeti fogalmak megértését is segíti.

